

РЕЦЕПЦІЯ ОБРАЗУ ТУРОК І КРИМСЬКИХ ТАТАР В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ ІСТОРІЇ М. ДРАГОМАНОВА: РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ ЯК «РОСІЙСЬКА ТУРЕЧЧИНА»

Володимир Ващенко

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

vovanm@i.ua

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5527-7969>

Ключові слова: М. Драгоманов, турки, кримські татари, образ Османської імперії, Російська імперія, мусульманський світ, інтелектуальна історія, демократичні свободи, історичний дискурс, політичний дискурс.

Стаття присвячена дослідженню принципів формування образів турок і кримських татар в інтелектуальній спадщині Михайла Драгоманова (1841–1895). Звертається увага, що рецепція українським інтелектуалом XIX ст. тюркського світу відбувалася у просторі двох взаємопов'язаних дискурсів – актуального політичного та ретроспективного історичного. Саме крізь призму взаємин з мусульманським світом взагалі та Османською імперією зокрема М. Драгоманов формував історіографічний образ Російської імперії, котра, з таких перспектив, повставала історично пов'язаною з «тюркським проєктом». Для українського політика Османська імперія як у минулому, так і сучасному відіграла роль того «ідеального типу» та універсальної «політичної метафори», що визначала місце Російської імперії на ментальній політичній мапі світу. На цій мапі М. Драгоманова, де контури історичної Європи окреслювалися рівнем наявних у тій чи іншій країні «демократичних свобод», Османська та Російська імперія знаходилися за межами європейського континенту. Дзеркальний бінарний принцип формування М. Драгомановим образу турок дозволяв сприймати ці дві державні імперські структури як дві сторони однієї медалі – як дві Туреччини. В історико-політичному дискурсі українського інтелектуала образ Османської імперії («зовнішніх турок») безболісно трансформувався в образ «турок внутрішніх», або, за висловом самого М. Драгоманова, – в «Російську Туреччину» – погіршену копію Османської імперії 2 половини XIX ст.

IMAGE RECEPTION OF THE TURKS AND CRIMEAN TATARS IN THE M. DRAGHOMANOV'S INTELLECTUAL HISTORY: THE RUSSIAN EMPIRE AS «RUSSIAN TURKEY»

Volodymyr Vashchenko

Oles Honchar Dnipro National University

Key words: M. Drahomanov, Turks, Crimean Tatars, image of the Ottoman Empire, Russian Empire, Muslim world, intellectual history, democratic freedoms, historical discourse, political discourse.

The article is devoted to the study of the principles of formation of images of Turks and Crimean Tatars in the intellectual heritage of Mykhailo Drahomanov (1841–1895). Attention is drawn to the fact that the Drahomanov's reception of the Turkish world took place in the field of two interrelated discourses – current political and retrospective historical. It was through the prism of relations with the Muslim world in general and the Ottoman Empire in particular that M. Drahomanov formed a historiographical image of the Russian Empire, which, from such perspectives, arose historically connected with the «Turkish project». For the Ukrainian politician, the Ottoman Empire, both in the past and in the present, played the role of the «ideal type» and universal «political metaphor» that determined the place of the Russian Empire on the mental political map of the world. On this M. Drahomanov's map, where the contours

of historical Europe were outlined by the level of «democratic freedoms» available in one or another country, the Ottoman and Russian empires were outside the borders of the European continent. The M. Drahomanov's mirror binary principle of formation of the image of the Turks allowed us to perceive these two imperial state structures as two sides of the same coin – as two Turkeys. In the historical and political discourse of the Ukrainian intellectual, the image of the Ottoman Empire («external Turks») was painlessly transformed into the image of «internal Turks», or, according to M. Drahomanov himself, into «Russian Turkey» – a degraded copy of the Ottoman Empire of the 2-nd half of the XIX-th century. As a result of such position of the Ukrainian intellectual, the issue of liberating the Slavs from Turkish oppression had to be transformed for the Russian Empire from a foreign policy issue into the domestic policy plot. The Slavs of Russian Empire – Poles, Ukrainians and Russians – should first free themselves from the «internal Turks» – from the undemocratic «Turkish» orders of the Russian Empire itself, in order to have the right to the just liberation of the Slavic population from the «external Turks».

У 2000-х роках в євроатлантичному інтелектуальному просторі спостерігалось підвищення інтересу до специфічної проблеми рецепції Османської імперії протягом всієї європейської історії. Даному питанню було присвячено кілька монографічних досліджень, найбільш впливовими серед яких, на наш погляд, були: праця Асті Чиракман (Cırakman A.) «Від «терору світу» до «хворої людини Європи»: європейські образи Османської імперії й суспільства від XVI до XIX ст.» (2004)¹ та текст, що позначено колективним авторством з назвою «Хвора людина Європи: історія занепаду Османської імперії у XIX ст.» (2018)².

На фоні таких інтернаціональних зацікавлень визначення механізмів формування образу турок та побудованої ними імперії є нагальною потребою сучасної української історіографії – очевидно, з урахуванням всіх попередніх напрацювань у межах української історіографічної традиції. Безсумнівно, що серед знакових постатей цієї традиції XIX ст. одну з провідних ролей відіграв М. П. Драгоманов (1841-1895) – інтелектуал, чий антиколоніальні та загальнодемократичні погляди є співзвучними з сучасними підходами дослідження теми «орієнталізму».

Очевидно також, що рецепція образу турок та кримських татар в інтелектуальній історії М. Драгоманова формувалися у просторі двох взаємопов'язаних дискурсів та часових векторів: історичного і

політичного. З цього приводу – кілька попередніх міркувань.

Як відомо, визначальним текстом Михайла Петровича, в якому проявилася відповідна історична перспектива й вже у самій назві прозвучали «тюркські концепти» (турок і татар) була розвідка «Про українських козаків, татар та турків»³.

Тією ж брошурою, що репрезентувала, власне, політичний дискурс українського діяча й знаходилася у тісному інтертекстуальному зв'язку з вищезазначеною історичною працею виступав інший його текст, котрий у титулі знов-таки робив наголос на тюркському етнонімі – «Турки внутрішні та зовнішні»⁴.

³ Драгоманов М. Про українських козаків, татар та турків. Київ: Тискарня В. И. Давиденко, 1876. 69 с. Власне, саме з появи цієї праці можна говорити про розгортання українського історичного дискурсу українським інтелектуалом XIX ст. Як зазначає з цього приводу В. Й. Борисенко у шкідці «М. П. Драгоманов як історик»: «Як історик України М. П. Драгоманов заявив про себе у своїй книжці, як зазначав сам автор, «Про українських козаків, татар та турків» (1876). На відміну від попередніх публікацій про римську історію, М. П. Драгоманов постає у ній як людина залюблена у висвітлювану тематику, близьку йому по духу і по крові» (Борисенко В. Й. М. П. Драгоманов як історик // Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах: Збірник статей викладачів кафедри історії України НПУ імені М. П. Драгоманова / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. С. 28). Інша праця з історії України, котра була опублікована у 1876 році – це текст «Антракт з історії українського фільства». Щоправда, остання була надіслана до редакції ще в 1872 р. (Див.: Козуб Л. В. Спадщина М. П. Драгоманова як джерело до вивчення історії суспільно-політичного руху XIX ст. // Гілея: науковий вісник. 2009. Вип. 21. С. 112–122).

⁴ Драгоманов М. Турки внутренне и внешне. Письмо к издателю «Нового времени». Geneve-Bale-Lyon: H. Georg, Libraire-Editeur, 1876. 30 с.

¹ Cırakman A. From the «Terror of the World» to the «Sick Man of Europe»: European Images of Ottoman Empire and Society from the Sixteenth Century to the Nineteenth. New-York: Peter Lang Publishing Inc., 2004. 236 p.

² The Sick Man of Europe: The History of the Ottoman Empire's Decline in the 19-th Century / Charles River Editors: CreateSpace Independent Publishing Platform, 2018. 56 p.

Спільним геополітичним контекстом, в якому Михайло Драгоманов формував обидві дискурсивні практики з відповідною фіксацією на образах Туреччини та турків, була зовнішньополітична ситуація сер. 70-х рр. XIX ст. – реалізація задекларованої Російською імперією програми «визволення південних слов'ян» з під «турецького ярма». З цією ситуацією корелювала розгорнута напередодні 1876 року у «внутрішній» та закордонній російській пресі інформаційна війна⁵.

Власне, на цих завданнях «слов'янського визволення» й зробив наголос український інтелектуал у тексті 1876 року – «Турки внутрішні та зовнішні» – з «внутрішнім» відсиланням до попередньої своєї праці «Турки внутрішні та зовнішні»: «...брошура «Про українських козаків, татар та турок», в якій висловив раніше вашої газети свій погляд на значення для нашого народу слов'янотурецької боротьби й на необхідності активної допомоги сербам та болгарам у теперішній їх спробі визволення»⁶.

Очевидно, що аудиторії, до яких звертався М. Драгоманов у цих розвідках були кардинально відмінними, якщо врахувати визначальний для всього його світогляду «освітній» критерій класифікації⁷. Й, відповідно, ці аудиторії вимагали відповідних відмінних дискурсивних практик.

Так, у полемічному політичному трактаті український інтелектуал апелював до всеросійської освіченої публіки – читачів газет не лише у Росії, але і Європі.

⁵ Щодо воєнного контексту виходу цієї праці М. Драгоманова Т. Андрусак пише: «Значну увагу Драгоманов приділяє і загальноросійським проблемам, зокрема досягненню політичної свободи. Сербсько-болгарський рух і потім війна з Туреччиною, звичайно, були доброю нагодою для пропаганди ліберальних ідей російською мовою. Пізніше Драгоманов згадував: «Я спробував викладати їх в Росії і післав з Женеви на початку р. 1876 в петербурзьку газету «Молва» статтю «Чистое дело требует чистых средств», в якій пробував висловитись за те, що тільки вільна Росія може звільнити балканських Слов'ян». За публікацію цієї статті часопис було закрито на вісім місяців. Тоді Драгоманов пише праці, які вишили друком у Женеві, це: «Турки внутрішні і зовнішні», «Внутрішнє рабство і війна за визволення», «До чого довоювались?». Остання була видана нелегальною друкарнею і в Петербурзі під назвою «Результати останньої війни» та прийнята за кордоном як прокламація Виконавчого комітету російської соціал-революційної партії...» (Андрусак Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини). Львів.: «Світ», 1998. С. 33).

⁶ Драгоманов М. Турки внутренние и внешние. Письмо к издателю «Нового времени». Geneve-Bale-Lyon: H. Georg, Libraire-Editeur, 1876. С. 4–5.

⁷ «...у державі, що не бажає, щоб і її визнали також хворою людиною, може бути лише самоврядування самого населення та політична свобода» (Драгоманов М. Турки внутренние и внешние. Письмо к издателю «Нового времени». Geneve-Bale-Lyon: H. Georg, Libraire-Editeur, 1876. С. 10).

Натомість у популярній праці з історичним змістом його «референтною групою» виступав «простий народ», й обрав він для спілкування з неосвіченою масою органічну їй мову – мову романтиків, мову народних дум⁸.

Проте, попри такі відмінності, маємо звернути увагу на базову вихідну авторську позицію М. Драгоманова – на «логіку» та «принципи», котрі керували розгортанням його різномірних дискурсивних практик. А ця логіка виглядала доволі просто: не існує лінії демаркації між історією та політикою, а в межах останньої – між політикою «внутрішньою» та «зовнішньою».

Застосовуючи цей загальний принцип стосовно теми визволення «слов'ян» український історик та політик просував ідею: перш ніж претендувати на роль визволителя слов'ян від турок, треба визволити від «внутрішніх турок» слов'ян у межах самої Російської імперії.

Звідси, у тексті М. Драгоманова «Турки внутрішні та зовнішні» Османська імперія та Кримське ханство, тюркський світ як такий «перетворюється» на дискурсивну модель або універсальну метафору для оцінки історії та політичних структур самої Російської імперії – «перетворюється» на модель осмислення феномену політичної свободи: «Один із активних діячів Старої Громади писав у своєму листі до Драгоманова, що "Турки внутрішні і зовнішні" в питанні боротьби за політичну свободу, безумовно, становитимуть епоху»⁹.

При застосуванні цього турецького «взірця» стосовно Росії М. Драгоманов використав специфічні концепти «Російська Туреччина»¹⁰ або

⁸ «Простота і дохідливість викладу матеріалу вказують на те, що вчений бажав донести свої думки про взаємини українського народу з сусідніми народами до найширших мас українців. Це була тематика, підтримувана російським урядом тільки у показі відсічі православного світу агресії войовничого ісламізму і не підтримувана у висвітленні особливої ролі в цих знаменних подіях українського народу, існування якого він не визнавав» (Борисенко В. Й. М. П. Драгоманов як історик // Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах: Збірник статей викладачів кафедри історії України НПУ імені М. П. Драгоманова / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. С. 28). Фактично напередодні М. Драгоманов та В. Антонович опублікували збірку народних дум-пісень (Исторические песни малорусского народа / С объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. Киев: Тип. М. П. Фрица, 1874. Т. 1. 336 с), деякі з яких склали основу інформаційної бази для статті М. Драгоманова.

⁹ Андрусак Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини) – Львів: «Світ», 1998. С. 34.

¹⁰ Драгоманов М. Турки внутренние и внешние. Письмо к издателю «Нового времени». Geneve-Bale-Lyon: H. Georg, Libraire-Editeur, 1876. С. 21.

«константинопольські і російські турки»¹¹ – для транзиту політичних образів, які не несли жодну етнічну конотацію.

Й лише «політична свобода дійсно введе саму Росію у коло європейських країн й покладе початок усунення й у самій Росії лих одного ґатунку з тими, котрі хвилюють нас у Туреччині»¹².

Так от, на основі критерію демократичних свобод, запропонованих М. Драгомановим, вималюється цікава картина: дистанція між Османською імперією та образом ідеальної Європи на ментальній мапі українського інтелектуала виявляється меншою, ніж відстань до Європи імперії російської. Й хоча український інтелектуал декларує, що «багато в Туреччині набагато різкіше, але на те вона і Туреччина»¹³, проте, звертаючись до розкриття цієї «тези» – до переліку конкретних прикладів стосовно стану демократичних свобод в обох імперіях, Михайло Петрович демонструє аудиторії, що Російська імперія являє собою гірший варіант імперії Османської.

По-перше, Михайло Петрович порівнює своєрідний «індекс» свободи преси в Росії та Туреччині й констатує, що «...роздрібний продаж газет у Константинополі вільніший, ніж у Петербурзі»¹⁴.

По-друге, український інтелектуал апелює до рівня віротерпимості в цих державах й стверджує, що «в Туреччині є воля хоч переходити з однієї гяурської секти в іншу»¹⁵, у той час, як у Росії «російські сектанти марно чекали на свободу віросповідання, а мирні проповідники, наприклад, штундизму, які називають себе «російськими братами», сиділи у в'язницях та монастирях»¹⁶.

По-третє, посилаючись на думку політичного опонента – російського реакціонера Каткова, – М. Драгоманов підкреслює, що Османська імперія забезпечує легший доступ населення до народної освіти, оскільки «...у Туреччині більше народних шкіл, ніж в Росії...»¹⁷.

По-четверте, торкаючись питання емансипації жінок у контексті системи світи та релігійних свобод, український політик ХІХ ст. говорить про заборону в Російській імперії «бути вчительками дівицям мусульманкам, котрі витримали на те встановлені іспити – міра, яку хтось міг хтось

порадити лише для того, щоб скандалізувати уряд, котрий намагається досягти рівності християн та магометан у Туреччині»¹⁸.

І як висновок, Михайло Петрович зазначає, що цей відносний «демократизм» «деспотизму» турок порівняно з абсолютистськими порядками Росії забезпечується, не в останню чергу, завдяки ісламу: «...навіть в Туреччині завдяки її магометанському релігійному устрою й первісності форм її деспотизму, незрівнянно більше звичок рівності й безстановості, ніж у нас»¹⁹.

Звідки й коли виникли такі політичні паралелі між «турками зовнішніми» – Османською імперією та «внутрішніми» – імперією Російською? На думку українського інтелектуала за таким дивним, на перший погляд, збігом політичних систем двох «тираній» ХІХ ст. стоїть історія, – не в останню чергу, тюркська історія Московії.

Великороси як етнос, на думку М. Драгоманова, було утворено з трьох компонент – слов'янських колоністів, фіно-угорських племен та тюрк, котрі, у категоріях ХІХ ст. позначені українським істориком як «туранський» елемент: «Басейн Ладоги і верхів'я Оки були заселені слов'янськими колоністами, які, просуваючись на південь і схід і змішуючись з різними фінно-алтайськими і туранськими племенами, утворили численний великоросійський народ»²⁰.

Цитуючи свого сучасника – російського історика Федора Івановича Буслаєва (1838–1897) – М. Драгоманов зазначає, що не лише «тюркська» складова в етногенезі росіян вплинула на їхню подальшу історію, але й формування політичного центру великоросів у міжірчі Оки та Волги – історичне становлення Москви – несло на собі номадський татарський відбиток: «Москва, яку навіть великоросійський учений професор Буслаєв називає напівдиким, напівтатарським військовим табором»²¹.

Не дивно, що для українського інтелектуала царі Московії – вожді цього «напівтатарського військового табору» – навіть ті, кого в російській історіографії традиційно зараховували до сонму «визволителів слов'ян», по факту були радше союзниками татар у війні з історичним Києвом, ніж його захисником: «...не забули зарахувати до

¹¹ Там само. С. 18.

¹² Там само. С. 8.

¹³ Драгоманов М. Турки внутренние и внешние. Письмо к издателю «Нового времени». – Geneve-Bale-Lyon: H. Georg, Libraire-Editeur, 1876. С. 10.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. С. 9.

¹⁷ Там само. С. 10.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Драгоманов М. Турки внутренние и внешние. Письмо к издателю «Нового времени». – Geneve-Bale-Lyon: H. Georg, Libraire-Editeur, 1876. С. 19.

²⁰ Drahomanov M. A Geographic and Historical Survey of Eastern Europe // The Annals of Ukrainian Academy of the Arts and Sciences in the U.S., 1952, vol. 2, № 1(3). P. 143.

²¹ Ibid.

числа діячів за слов'янську свободу навіть Івана III, який... втік від Ахмета, проте йому вдалося досягти особливих московських панівних цілей спустошенням слов'янського Новгороду і В'ятки... й насилати Менглі-Гірея на «литовські» міста Київ та Чернігів, а кримчакам разом з турками допоміг влаштувати друге, ледве не помножене видання батиєвщини для всього півдня Русі»²².

За часів Б. Хмельницького після приєднання Земель Війська Запорозького до Московії остання, на думку М. Драгоманова, не змогла трансформувати свою «тюркську» монархічну структуру – на кшталт того, як не змогла побудувати органічні взаємини з Україною історична Польща: «Але тепер настала черга незграбності Москви, яка також не змогла змінити свою традиційну модель поведінки у відносинах з новою провінцією. Поляки намагалися міряти Білорусь і Україну мірилом своєї шляхетської республіки і католицької адміністративної нетерпимості; московити почали використовувати мірило своєї боярської монархії та православної обрядової нетерпимості»²³.

Не дивно, що для тих предків українців, котрі у XVII ст. перші серед слов'ян увійшли до політичних структур цього «напівтатарського табору» така взаємодія з «внутрішніми турками» Московії була не кращою, а, подекуди навіть гіршою, ніж перебування під протекторатом османів.

²² Драгоманов М. Турки внутренние и внешние. Письмо к издателю «Нового времени». – Geneve-Bale-Lyon: H. Georg, Libraire-Editeur, 1876. С. 6.

²³ Drahomanov M. A Geographic and Historical Survey of Eastern Europe // The Annals of Ukrainian Academy of the Arts and Sciences in the U.S., 1952, vol. 2, № 1 (3). P. 145–146.

Власне, як підкреслює М. Драгоманов, посилюючися на поширену серед українських козаків думку, причина української Руїни XVII ст. лежала не в набігах турок і татар, а в московських політичних порядках: «Наша руїна не так від турків і кримських невірних, як від довготривалих процедур у нечесних московських судах і канцеляріях»²⁴.

Продовжуючи цю лінію аргументації Михайло Петрович звернувся до свідчень очевидця-слов'янина – далматинського єзуїта Ю. Крижанича (1618–1683) – зауваживши, що «лише через чотири чи п'ять років після вступу України «до союзу і захисту східного царя» серб Крижанич знайшов укорінену серед українців «політичну єресь, що жити під величним московським царем гірше від турецької неволі чи від єгипетської неволі»²⁵».

Отже, очевидно, що з точки зору М. Драгоманова історично першим слов'янським етносом, котрий було захоплено «Російською Туреччиною» та який у першу чергу потребував звільнення були українські козаки, які століттями успішно змагалися з «турками зовнішніми», але втрапили у ще гірше ярмо до «турок внутрішніх». Саме символічні предки українського мислителя ще у XVII ст. виявили «татарську» сутність Московії й сформували той негативний історичний образ російської держави як деградованого варіанту Османської імперії, котрий український інтелектуал зафіксував у своєму політичному памфлеті XIX ст. – «Турки зовнішні та внутрішні».

²⁴ Ibid. P. 146.

²⁵ Drahomanov M. A Geographic and Historical Survey of Eastern Europe // The Annals of Ukrainian Academy of the Arts and Sciences in the U.S., 1952, vol. 2, № 1 (3). – P. 147.

References:

- Andrusiak T. Shliakh do svobody (Mykhailo Drahomanov pro prava liudyny). Lviv: «Svit», 1998. 192 s.
- Antonovych V. B., Drahomanov M. P. Istorycheskie pesni malorusskoho naroda. Kyev: Typ. M. P. Frytsa, 1874. T. 1. 336 s.
- Borysenko V.I. M. P. Drahomanov yak istoryk // Teoretychna spadshchyna Mykhaila Drahomanova v suchasnykh vymirakh: Zbirnyk statei vykladachiv kafedry istorii Ukrainy NPU imeni M. P. Drahomanova / Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M. P. Drahomanova. Kyiv: Vyd-vo NPU im. M. P. Drahomanova, 2011. S. 4–53.
- Cirakman A. From the «Terror of the World» to the «Sick Man of Europe»: European Images of Ottoman Empire and Society from the Sixteenth Century to the Nineteenth. New-York: Peter Lang Publishing Inc., 2004. 236 p.
- Drahomanov M. A Geographic and Historical Survey of Eastern Europe // The Annals of Ukrainian Academy of the Arts and Sciences in the U.S. 1952. Vol. 2. № 1 (3). P. 141–152.
- Drahomanov M. Pro ukrainskykh kozakiv, tatar ta turkiv. – Kyiv: Tyskarnia V. Y. Davydenko, 1876. 69 s.
- Drahomanov M. Turki vnutrennie i vneshnie. Pis'mo k izdateliu «Novoho vremeni». Geneve-Bale-Lyon: H. Georg, Libraire-Editeur, 1876. 30 s.
- Kozub L. V. Spadshchyna M. P. Drahomanova yak dzherelo do vyvchennia istorii suspilno-politychnoho rukhu KhIKh st. // Hileia: naukovyi visnyk. 2009 Vyp. 21. S. 112–122
- The Sick Man of Europe: The History of the Ottoman Empire's Decline in the 19-th Century / Charles River Editors CreateSpace Independent Publishing Platform, 2018. 56 p.
- Drahomanov M. A Geographic and Historical Survey of Eastern Europe // The Annals of Ukrainian Academy of the Arts and Sciences in the U.S., 1952, vol. 2, № 1 (3). P. 141–152.